

Tak především lidskou nedokonalost chápe jako motor vývoje techniky, jako hnací sílu lidského pokroku, přesněji ji považuje — vedle myšlenky — za hnací sílu prvotní potřeby člověka (přirozené) a potřeby druhotné (umělé). Na cestě za uspokojováním těchto potřeb se člověk často mylí, produktivně se mylí, ale právě tento rozpor mezi lidskou nedokonalostí a ideou dokonalého, o níž má člověk vědomí, vede ho kupředu. Tvořivý neklid udržuje lidské dílo v pohybu, nedostatek se stává produktivním a porucha rovnováhy mezi člověkem a technikou může být vyrovnána, jestliže pochopíme, že umělý obal člověka, tj. jeho kultura, je chybnou konstrukcí, jestliže škodí člověku a jeho společnosti. Druhý základní dialektický rozpor vnáší autor do své filosofie techniky názorem o polaritě ideje a skutečnosti, to jest o nutném napětí mezi lidským projektem a výsledkem. Krize techniky se mu tedy jeví jako nezvládnutí lidského paradoxu, jako porucha rovnováhy mezi vztahem člověka a techniky, jako cesta člověka k novému typu individuality a kolektivity. Nezvládnutý paradox člověka vnucuje lidem příliš úzké pole specializované činnosti, člověk ztrácí svou svobodu tvůrce, stává se otrokem práce, jež ho neuspokojuje a je jen prostředkem k cíli. Fenoménu moderní techniky neodpovídá tedy ani člověk — tvor, ani člověk — tvůrce, ani nadměrně specializovaný tvůrce, ale teprve nová podoba velečlověka, jenž by si zároveň uvědomoval svou osobnost, chápal svou souvislost s druhými a překonával své prvotní zaměření k sobě samému, stával se znovu všestranným. Konečně třetí dialektická myšlenka je pojetí techniky jako metamorfózy přírody, jako antiteze prvotního stvoření, jako tvorby proti přírodě, jako procesu zduchovňování přírody. Odumírání první přírody ve prospěch druhé je kvantitativním stupňováním života, metamorfózou kosmického významu a proměnou přírody v lidskou zemi. V tomto kontextu je pak třeba číst pasáže o smrti jako principu techniky, o mrtvém (technickém) jako protikladu živého a technice jako říši smrti. Polidštění země a humanizace přírody však je autorovi stále cílem a technika sama je jen vnější stránkou podstatných lidských sil, je prostředkem, nikoli cílem. Člověk je vědomím země a musí pochopit svůj úkol vytvoření harmonického stavu mezi sebou a technikou, nemají-li hrozivé známky možné zkázy potvrdit, že technika bude zhoubou lidstva.

Z hlediska marxistického chápání dějin je třeba učinit k Haverbeckově knize alespoň tyto poznámky kritického rázu:

1. Pojetí dějin techniky je hluboké a produktivní, je však vypracováno s předpokladem, že výrobní síly (technika) jakýmsi spontánním vývojem postupují a transformují společenské (výrobní) vztahy. Reciprocita „nástrojí“ a „vztah“ techniky a společnosti nejsou vzaty v úvahu, takže proměny jak společnosti, tak lidských typů se jeví jako marginální v podstatě ekonomického procesu růstu výrobních sil. To je pozice blízká tzv. vulgárnímu ekonomismu, to jest znehodnocování kulturních „nadstavbových“, mimo-

ekonomických či mimotechnických faktorů v dějinném procesu.

2. Z tohoto pojetí vyplývá také námitka proti antropologické vrstvě názorů autora o typologii člověka. Zatímco vlastní biologické zakotvení možnosti technického jednání je správné, pak jeho velkorysý — a ovšem také nutně trochu schematické — rozlišení člověka na tvora, tvůrce a velečlověka je třeba uvítat jako pokus o historizaci a temporalizaci lidských typů. Přece však je znovu třeba říci, že Schelerova typologie je bohatší a lepší právě proto, že není omezena na aspekt techniky, ale bere v úvahu i jiné činitele. Konečně marxistické provedení takové typologie by muselo vycházet z pojetí člověka jako historicky se měnícího souboru společenských vztahů, a typ, jež shrnuje Haverbeck pod tvůrčího člověka, by musel být dále specifikován podle společenských řádů a snad i tříd. Také periodizační hranice by pak byly vedeny jinak.

3. Dialektika techniky má konečně poněkud idealistický ráz, což je svérázný doplněk ekonomismu. Krize techniky je viděna správně jako porucha rovnováhy mezi člověkem a společností, ale takové tvrzení je příliš obecné a je vyčleněno z kontextu společenských zápasů 20. věku. Také lidský ideál jako hybná síla vývoje techniky je v polaritě ideje a skutečnosti zdůrazňován patrně víc než si zaslouží a klíčová myšlenka uspokojování lidských potřeb je málo rozvinuta oproti abstraktně viděné polaritě záměru lidského cíle a výsledku.

Ivan Sviták

La partage des bénéfices

Paris-Minuit 1966, 443 str.

Ke stále aktuální diskusi o sociální struktuře, na které se významně podílí i československá sociologie, přispěla podnětným a velmi fundovaným způsobem skupina francouzských ekonomů a sociologů prací *Le partage des bénéfices*. Kniha je výsledkem jejich velmi intenzivní roční spolupráce pod vedením Pierre Bourdieua a Alaina Darbela. Téma práce velmi výmluvně označuje její podtitul: *Expanze a nerovnosti ve Francii*, jinak bychom mohli také říci: sociální či sociologická kritika francouzského ekonomického růstu. Předmětem kritiky je automatismus napojení sociálního pokroku na ekonomický, ekonometrický optimismus či technokratický naivismus v hodnocení sociálních přeměn. Jak jsou „sdíleny výnosy“ nepochybně existujícího ekonomického růstu jednotlivými sociálními skupinami, jak se změnilo postavení mládeže, žen, rodiny, inteligence, defavorizovaných atd., jaká je „průznost“ jejich životní úrovně a životního stylu v průběhu ekonomické expanze — to jsou jednotlivé dílčí otázky tohoto velmi jasně položeného a velmi konzistentně zpracovaného problému. Jednotlivé příspěvky jsou seřazeny do čtyř oddílů.

V první části (*Prosperita a disparity*) je nejprve (v příspěvku Paula Duboise) po-

droben ekonomické analýze sám *ekonomický růst* — jeho vnitřní napětí (vázanost růstu a cenové nestability), jeho „doháněcí“ podoba (ve vztahu k minulým deseti letům ekonomické stagnace a pěti letům války), jeho národní nesoběstačnost (vázanost na účinnost evropské integrace) v sobě obsahují rizika zpomalení a možnosti nuceného zavádění opatření s depresivními účinky; záleží na mnoha okolnostech, zda se tyto možnosti budou realizovat, sám prostý fakt růstu je tím však problematizován. Prvotním výrazem podílů na ekonomickém růstu je mzdová politika, *rozdíly v příjmech* jednotlivců a domácností. V dalším příspěvku proto vyhodnocují Claude Seibel a Jean-Pierre Ruault výsledky oficiálních statistik, které svědčí pro zachování velmi silných disparit; přes průkaznost těchto faktů je však sociolog nesmí ztotožňovat s *vnímanými* či *citěnými nerovnostmi*, zde je třeba pracovat se vztahem faktického příjmu k příjmu pokládanému za nezbytný, k „referenčnímu příjmu“, příjmu sousední sociální skupiny apod.

Tyto rozdíly, transponovány do tvorby životní úrovně a životního stylu ve spotřebě, jsou — jak zjišťuje v další kapitole Jean-Pierre Pagé — do jisté míry oslabeny (o to více jsou akcentovány rozdíly ve výši úspor), příjmová elasticita jednotlivých výdajových položek podle sociálních skupin však přesto prokazuje, že lze hovořit o *typu chování konzumního chování* vlastních každé sociální skupině. Ke zmizení disparit příliš nepřispívá ani kolektivní spotřeba (školská, kultura veřejné služby atd.). Vedle toho, že uspokojování potřeb státním a soukromým sektorem je kvalitativně nestejně, je třeba si uvědomit, že kolektivizace spotřeby není automaticky i její demokratizací — paralelně s růstem množství a kvality vyráběných statků (jakéhokoli typu) je třeba produkovat i jejich adekvátní uživatele, jinak je každá demokratizace jen zdánlivá. Právě pro nesoulad těchto dvou oblastí může redukce disparit v oblasti rozdělování vyvolat novou formu vzácnosti, tentokrát spíše kulturního než materiálního typu — umění konzumovat či „dobře konzumovat“, jak se tím zabývá Pierre Bourdieu v dalším příspěvku: „... vlastní ekonomické rozdíly, které jsou vyvolány vlastnictvím předmětů, jsou znásobeny vyhledáváním symbolických distinkcí ve způsobu užívání těchto předmětů ... či v symbolické spotřebě, která přeměňuje statky ve znaky, faktické difference ve významové distinkce, či — hovořeno s lingvisty — v „hodnoty“, privilegují *způsob*, formu jednání či objektu před jeho funkcí“ (str. 128). Vzniká tak *nová forma snobismu* vytvářející nové hierarchické systémy, jejichž fixní základnou jsou „obecné mravy“, průměrný způsob života.

Vztahovým rámcem prvního oddílu byla ekonomie. V druhém (*Podmíněné svobody*) plní tuto funkci demografie. Poválečné zvýšení natality, byť diferencované podle sociálních skupin (příspěvek P. Bourdieua a A. Darbela), označuje „konec jednoho malthuzianismu“ a otevírá další sféru nerovností — nerovností v rozdělování sociálních

jistot, v postojích k budoucnosti, a tím i diferencovaného hodnocení dítěte a rodinného života. Ve středních vrstvách se počíná rozvíjet nový typ sociability, jehož centrem je manželská rodina akcentující užší a intenzivnější soukromé vztahy a favorizující nové prostředky trávení volného času — zde se vytváří nový typ silné integrace, hodnocení procesu jako atomizace vyplývá z povrchního pozorování.

V příspěvku věnovaném *mládeži* se autor (Jean-Claude Chamboredon) snaží dát odpovědi na řadu velmi závažných otázek: „Představuje chování dospívajících příchod nové generace proniknutí jinou mentalitou, nebo je pouze diktováno přechodnou poslušností modelem věkové třídy dospívajících? A je-li tomu tak, tkví novost v nové definici této věkové třídy (počínající dříve a končící později) nebo v rozšíření tradičních privilegií dospívajících favorizovaných tříd na dospívající ostatních sociálních skupin?“ (str. 156). Specifická a jednotná kultura dospívajících je mýtus (diferencuje se v třídních subkulturách), který vyplývá z poměrné jednoty postojů, jimiž svět dospělých uznává mládež — toto uznání je o to snazší, oč více technický pokrok snižuje význam zkušenosti a „služebního stáří“ oproti vzdělání, pracovní iniciativě atd. Připojím myšlenku, kterou autor jen naznačuje: intenzivní diskuse o mládeži — „budoucnosti národa“ může v jistém smyslu zastupovat, plnit funkci jakési sociální náhrady za diskusi přece jen trochu náročnější, totiž za diskusi o *vlastní budoucnosti* společnosti.

V dalších příspěvcích analyzuje Michel Praderie transformace vztahů v dělbě práce mezi pohlavími a A. Darbel úroveň sociální integrace. Informace o počtech stávek, sebevražd, rozvodů, proporcích svobodných mužů, zločinnosti atd. indukují *lepší integraci* společnosti v porovnání s předválečnými lety — tento výsledek však vyplývá ze zvýšení váhy lépe integrovaných středních vrstev oproti neintegrovanému proletariátu a pod-proletariátu, který se na obecném růstu podílí nejméně.

Třetí partie knihy (*Aktéři transformace a transformace aktérů*) je věnována kolektivním subjektům nerovnostních procesů a jejich mobilitě. První příspěvek (M. Praderie) předkládá výsledky statistického šetření INSEE o *profesionální mobilitě* v porovnání let 1959 a 1964: velmi silná obecná vzestupná mobilita je do velké míry znevážená rigidností kvalifikačních struktur. Neexistují ovšem jen difference ve faktické mobilitě — nerovnost existuje již v diferencovaném chápání podmínek mobility, ve vnímání rozdílných *sociálních horizontů* jako různých možností vzdělání, profesionálního vzestupu, výhodného sňatku apod. Výzkum (příspěvek Claude Duranda) ukázal odlišné hodnocení prostředků sociálního vzestupu u různých sociálních skupin — kádry odkazují na schopnosti a osobní zásluhy, zaměstnanci na „styky“, dělníci na dosažené vzdělání, defavorizovaní na „získání peněz“. Sociální horizont se otevírá se vzestupem v profesionální hierarchii — jako jeden

z možných přístupů zde autor aplikuje operacionalizaci konceptu třídního vědomí:¹ oproti pesimistické vizi, podle které je společnost rozdělena v protikladné třídy (dělnické vědomí), je možno postavit jakési „buržoazní vědomí“, které sociální protiklady popírá a vysoko vyzdvihuje osobní zásluhy, hodnoty osobnosti. Diferenční analýzu „image of society“ je možno — s velmi cennými výsledky — provádět i podle velikostí a typů podniků.

Specifickému postavení *zaměstnanců* je věnován příspěvek Renauda Sainsaulieua. Technologický pokrok a nové metody ekonomického řízení výroby vedly k inflaci zaměstnanců a ohrožily jejich staré ekonomické, sociální a kulturní výhody. Ve výši příjmu i v konzumním chování se stále více přibližují dělníkům — specifikou zůstává vysoký podíl výdajů na dovolenou a byt. Jejich prestiž vyplývá již spíše z prestiže jejich referenční skupiny (vedoucí a řídicí kádry), jejich superiorita se stále více přesunuje do oblasti kulturního chování: „Ekonomové a sociologové dlouho zakládali svou vizi sociální stratifikace na vztazích individuů k produkci či obecně na profesionálních aktivitách a ekonomickém chování. Neukazuje řada minulých studií, že historie skupiny zaměstnanců je znakem určitého vývoje principů společenské diferenciaci, kdy se kulturní dimenze stává faktorem sblížení a distinkce mezi sociálními skupinami?“ (str. 308). Poslední kapitola této partie se týká různých *prostředí rozhodování* (Jacques Lautman). Ovládání hmoty a přírody je dnes již něčím velmi obvyklým, tradiční kariéra inženýra nepřináší žádné zvláštní výhody. Objektem nejvyšších gratifikací jsou obory, do kterých ještě málo zasáhla věda — sociální vztahy, finančníctví, vztahy soukromého a veřejného sektoru, vnitropodniková organizace. Vedle dichotomie administrátor-technik vzniká další dichotomie administrátor-vědec, do níž se odcizuje tradiční roli kádra (předvídání — provádění). Koncentrace nejzávažnějších rozhodnutí a nejzajímavějších problémů do centrálních ředitelství a „štábů“ hrozí vytvořit svět řádových inženýrů a místních ředitelství, kde jsou lidé intelektuálně pod-zaměstnaní. Odbořové hnutí za požadavky kádrů vyvolané touto „krizí legitimacy“ je již skutečností.

Čtvrtá a poslední partie knihy (*Mechanismy konzervace*) je věnována procesům sociálního, majetkového a kulturního dědictví, které v podstatné míře determinují rigiditu sociálního systému. „Rovnost šancí sociálního vzestupu zdaleka není totální“ (str. 346) — dokazuje ve svém příspěvku M. Praderie. Dokazuje to na vztahu po-

volání otce k povolání syna, k jeho vzdělání a k jeho příjmu (zajímavé je zde např. použití koeficientu sociální rigidity pro jednotlivé sociální skupiny, který je minimální pro zaměstnance a maximální pro zemědělské dělníky). Jean Cuisenier zkoumá funkce, které jsou v sociálních procesech připisovány rodinnému majetku a děděnému kapitálu. P. Bourdieu ve svém příspěvku o předávání kulturního dědictví odmítá ideologii o „škole osvoboditelce“ a ukazuje na faktické nerovnosti, kterými jsou vázány vstup na různé stupně školství a jejich úspěšné absolvování: „... školní systém... je jedním z neúčinnějších faktorů sociální konzervace v tom, že poskytuje zdání legitimity sociálním nerovnostem a že dává své posvěcení kulturnímu dědictví, daru, který je sociální, a který je pokládán za přirozený“ (str. 387). Nerovnost před školou je transponována do nerovností před celou kulturou — ukazují to podrobné výzkumy návštěvnosti muzeí a galerií, poslechu rádia a televize, používání domů kultury atd.² „Kultura v objektivním smyslu šifry nebo kódu je podmínkou inteligibility konkrétních významových systémů, které organizuje a na které nemůže být redukována (jako řeč na slovo), zatímco kultura v subjektivním smyslu ovládání — více či méně úplného — tohoto kódu není nic jiného než interiorizovaná objektivní kultura, která se stala obecnou a trvalou schopností dešifrovat kulturní objekty a chování používající kódu, podle kterého byly zašifrovány“ (str. 418).

Myslím, že velmi precizně zpracovaná stať o antimobilitní a antidemokratické funkci kulturního systému (primárně determinovaného systémem školství) byla do závěru knihy položena záměrně. Většina spoluautorů práce vidí v tomto netradičně orientovaném kulturologickém přístupu Bourdieuovy školy specificky *sociologický přínos* do diskuse, která byla dosud vyhrazena jen ekonomům. S postupem industrializace a urbanizace je stále více obnažována a akcentována sféra kultury jako dominantní sféra sociální determinace a sociologie kultury se stává z dílčí disciplíny s věcně vymezeným předmětem disciplínou vymezenou spíše tematicky — zkoumáním kulturních aspektů nejrozličnějších struktur či zkoumáním společnosti jakožto společnosti kulturní.³

Snažil jsem se stručně naznačit alespoň tematické rozpětí práce — její myšlenkovou bohatost takto pochopitelně vyčerpat nelze. Bylo by jí možno vytýkat velmi nerovnoměrnou empirickou fundovanost: velká část formulovaných myšlenek je ve stavu neoperacionalizovaných, někdy i jen velmi ztěžlivých operacionalizovatelných hypotéz. Toto je dru-

¹ Jinou, velmi zajímavou operacionalizaci provádí i A. Touraine v práci *La conscience ouvrière*, Paris, Seuil 1966 — nebo viz záznam jeho přednášky v Přehledu vědecké a pedagogické práce katedry marxismu-leninismu 1/1967, str. 53–65.

² Bourdieuova teorie dominance kulturních bariér byla velmi doložená prezentována pro návštěvnost muzeí (P. Bourdieu, A. Darbel, *Le Musée et son public*, Paris 1966) a pro funkci školského systému (P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *Les Etudiants et*

leurs études, Paris 1964; P. Bourdieu, J. — C. Passeron, *Les Héritiers*, Paris 1964).

³ Tato transformace má patrně obecnější platnost. Implicitně v posledních pracích A. Touraina a explicitně v jeho článku *Sociologie de l'entreprise* (Sciences, mars-avril 1960, str. 59–66), či v jeho příspěvku do knihy *Aspects de la sociologie française* (Paris 1966 str. 118) byla naznačena přeměna průmyslové sociologie v sociologii průmyslové společnosti jako takové.

há stránka velmi sympatické snahy o postižení širokých problémových komplexů, která dnes ve francouzské sociologii není vzácností.⁴ Polemiku by bylo možno otevírat u každého jednotlivého příspěvku — nejvíce se pochopitelně nabízí koncepce o transmissi dominant sociálních procesů ze sféry ekonomie do kulturní sféry, ovšem argumentovat na stejné solidní bázi konkrétních znalostí si vyžádá ještě dlouholetou sociologickou práci. Recenzovaná kniha na sebe zcela právem obrací pozornost nejen pro velkorysost rozvrhu základní koncepce, preciznost dílčích zpracování a podnětnost pro většinu dílčích sociologických disciplín, ale i pro velmi dobrý příklad plodné mezioborové spolupráce členů této „Arraské“ skupiny.

Jiří Večerník

Srovnávací sociologie

Pod názvem *Comparative Sociology, 1950—1963* napsal Robert M. Marsh přehlednou práci o srovnávací sociologii, doplněnou obsáhlou literaturou. (Current Sociology, sv. XIV, č. 2, 1966, The Hague — Paris, Mouton and Co., str. 152.) Tato sociologie není oživením komparativní metody 19. století, ale soustavným studiem společenských jevů ve dvou nebo více společnostech na celkové nebo částečné úrovni (např. jen jevů politických nebo zespočetnění) a snaží se dospět k teoriím platným pro všechny společnosti, některé společnosti anebo jen jednu společnost. Ve vytváření základu pro všeobecné platné teorie spočívá hlavní význam srovnávací sociologie.

Látka je uspořádána do osmi částí: A. Příbuzenství, rodina, manželství. B. Stát a byrokracie. C. Společenské rozvrstvení a mobilita. D. Sociální psychologie: zespočetnění, osobnost, národní povaha. E. Přizpůsobení a odchýlení. F. Kulturní vzory a orientace hodnot. G. Ekologie a sociologie města. H. Hospodářský vývoj a společenská změna.

V partii o rodině a manželství zaznamenává Marsh i teorii, kterou zastává W. J. Goode a jež nekonzstatuje jen zrychlení a zevšeobecnění změn různých forem rodiny, ale i jejich směřování k jednotnému typu. Dále upozorňuje na studie, podle nichž vzestup rozvodů není nutné příznakem rozkladu rodiny. (W. J. Goode, R. Needham.)

V části *Stát a byrokracie* je nejvíce pozornosti věnováno korelaci mezi politickým a hospodářským vývojem, jak ji vidí S. M. Lipset (politickou demokracii spojuje Lipset s poměrně pokročilým stupněm hospodářského vývoje); s tímto názorem zčásti polemizovali P. Cutright a J. S. Coleman.

V partii *Sociální stratifikace a mobilita* zdůrazňuje Marsh nepřiměřenost strukturální teorie A. Inkelesa a P. Rossiho, podle

nichž by v průmyslových zemích různých kultur a dějin (USA, SSSR, Japonsko) existovalo stejné pořadí prestiže různých povolání, dané potřebami průmyslové společnosti, neboť jiné studie opět nalézají podobné pořadí i v zemích poměrně neprůmyslových (Indie, Brazílie); podle Marše poskytuje přiměřený výklad funkcionalistická teorie stratifikace, zdůrazňující znalosti a odpovědnost jako základy společenského prestiže (B. Barber). Větší mobilita v průmyslových společnostech se vysvětluje spíše poptávkou po určitých povoláních než platnými hodnotami společnosti (N. Rogoff, J. G. March). Teorie, podle níž vzestup usnadňuje v první řadě školní vzdělání, není adekvátní (C. Anderson).

V části *Sociální psychologie* je nejobsáhlejší zmínka o Whiting-Child-Lambertově škole, jejíž nejvýznačnější dílo *Child Training and Personality* (1953) od I. L. Childa rozebírá působení frustrace na vznik stavů úzkosti u dítěte.

Partie *Přizpůsobení a odchýlení* pojednává též o vraždě a sebevraždě, krvesmilství, únosu, znásilnění, nemanželských dětech, alkoholismu a ostatních toxikomaniích (jejich různý výskyt v různých zemích se vysvětluje i různými sociálními a právními koncepcemi) a posléze o zločinnosti.

Část *Kulturní vzory a orientace hodnot* komentuje soudobou tvorbu, vyznačující se pokusy o syntézu nejnovějších poznatků.

Srovnávací ekologie a sociologie města dospěla k novým zevšeobecněním, podle nichž např. 1. střed velkoměsta bývá spíše centrem úřadů a náboženských obcí než obchodu, 2. případná obchodní centra nepřevládají (s výjimkou USA), 3. obydlí, podniky, chrámy a jiné formy využití městské půdy jsou rozptýleny po celé ploše měst, 4. s výjimkou USA bydlí vyšší vrstvy blíže „city“ a chudší na obvodě, 5. není tu přechodné pásmo mezi obvodem a „city“. Závěry z těchto výzkumů však Marsh přijímá se značnou opatrností. Chicagská teorie převládajícího a rozrůstajícího se obchodního centra vychází jen z výzkumu vyspělých průmyslových společností. Rovněž tvrzení této školy o oslabení prvotních skupin (příbuzenstvo, přátelské kroužky) masovou společností odporuje faktům. Je tu však třeba dalších výzkumů.

V neméně zajímavé poslední části *Hospodářský vývoj a společenská změna* připomíná Marsh mj. i teorie, podle nichž je málo pravděpodobné, že by současné rozvojové společnosti, v nichž urbanizace předchází industrializaci, měly projít stejným vývojem jako vyspělé průmyslové země (S. Kuznets, B. F. Hoselitz, H. J. Habakkuk). Ožívá i zájem o problémy společenské diferenciace studované Spencerem.

Závěrem Marsh soudí, že důležitou pomocí při srovnávacích výzkumech se stanou ukazatele (indicators), jimiž lze měřit

⁴ Upozorním zde alespoň na kolektivní práci o vztahu francouzské společnosti k sociální změně, jejímž editorem je J. D. Reynaud: *Tendances*

et volonté de la société française, Paris 1966. O této snaze svědčí i poslední práce A. Touraina a M. Croziera.